

DESCOPERIRILE ARHEOLOGICE DE LA LAZU (rn. Constanța)

DE

EM. POPESCU

Satul Lazu (după denumirea veche Laz-Mahale), a intrat de timpuriu în literatura arheologică. Încă de la sfîrșitul veacului trecut a fost semnalată aici descoperirea unor materiale arheologice, în majoritate inscripții, care au fost publicate de Gr. Tocilescu¹. În primele decenii ale secolului nostru, antichitățile de la Lazu atrag atenția lui V. Pârvan. Aceasta descoperă în împrejurimile satului o « colecție » de pietre antice, *îngrămădite unele peste altele și păstrate în curtea proprietății Alexiu*². Între aceste pietre se aflau multe fragmente arhitectonice și sculpturale, precum și două monumente cu inscripție. V. Pârvan încredințează studierea și publicarea acestor obiecte arheologice la doi dintre colaboratorii săi: Dionisie Pecurariu și P. Nicorescu. Cel dintii, căruia i-au fost repartizate fragmentele arhitectonice și sculpturale, nu pare, după cunoștința noastră, să fi publicat ceva în legătură cu acestea. Spre deosebire de Pecurariu, P. Nicorescu a făcut să apară un studiu amplu asupra inscripțiilor și a citorva reliefuri³. Cu acest prilej el se ocupă pe larg de antichitățile de la Lazu și de cele din cimitirul turcesc aflat la est de sat, de o parte și de alta a șoselei ce duce de la Constanța spre Mangalia. De asemenea, P. Nicorescu, în studiu amintit, pune și problema « așezării » de unde ar fi putut proveni aceste materiale arheologice.

Pornind de la faptul că pietrele au fost adunate de pe teritoriul satului (p. 71), el postulează existența aici a unui centru mare, întărît și cu o dezvoltare lăuntrică foarte bogată (p. 72). Prezența a numeroase fragmente arhitectonice și a blocurilor de piatră de placaj, *greu de transportat de la depărtare*, ar întări, după autorul citat, această ipoteză⁴.

¹ AEM, XVII (1894), p. 93, nr. 25: o epigramă greacă; p. 94, nr. 28: un album din epoca romană scris în limba greacă; p. 99, nr. 40: o arhitravă cu inscripție greacă din epoca română.

² Informație dată de P. Nicorescu în BCMI, IX (1916), p. 71, nota 2.

³ P. Nicorescu, *Monumente nouă din teritoriul orașului Tomis*, în BCMI, IX (1916), p. 71—81. La lista inscripțiilor descoperite la Lazu (nota 1) se vor adăuga cele două inscripții publicate de Nicorescu la p. 73—78 și 79, în studiu abia citat.

⁴ P. 71, nota 1 și p. 80 rezumat francez.

Cercetările pe care le face în itinerariile antice, pentru a găsi numele așezării, nu-l duc la vreun rezultat mulțumitor. Gîndindu-se mai întii la Stratonis, apoi la Parthenopolis, renunță la aceste determinări din cauza distanțelor din itinerarii, în comparație cu cele de pe teren. Știrile literare neoferind indicii asupra numelui așezării, P. Nicorescu își îndreaptă atenția către inscripții. Dar nici ele nu-i pot fi de folos întrucât cele care au fost găsite în sat nu conțin determinări topografice. Emite totuși ipoteza că la Lazu ar trebui să plasăm *uicus Amlaidina*, socotind că inscripția descoperită la Urluchioi, pomenind acest *uicus*, ar proveni în realitate de la Lazu (p. 72).

În concluzie, Nicorescu afirmă că la Lazu am avea de-a face cu un *uicus*, așezat în teritoriul orașului Tomis, *uicus* care în epoca bizantină ar fi fost transformat într-un *castellum*, refăcut în timpul lui Iustinian, iar numele lui s-ar ascunde printre numeroasele *oppida*, pomenite de Procopius în lucrarea sa *De aedificiis*.

Fără să fi căutat sau surprins pe teren urme *in situ* ale așezării antice, Nicorescu e preocupat de acestea și preconizează săpături pentru fixarea «locului așezării» (p. 73).

Numeroasele monumente descoperite la Lazu, în special cele epigrafice, m-au îndemnat să vizitez această localitate, în vara anului 1960¹, cînd, paralel cu munca de studiere a inscripțiilor din muzeele Constanța și Eforie-Sud, am întreprins excursii prin cimitirele turcești și satele așezate de o parte și de alta a șoselei Constanța-Mangalia. O atenție deosebită am acordat-o satului Lazu și marelui cimitir turcesc de la estul satului. Cu acest prilej am făcut unele constatări pe care le consemnez în cele ce urmează.

În cimitirul turcesc, care se întinde pe o suprafață de două hectare, de ambele laturi ale șoselei², am găsit numeroase fragmente de coloană (unele chiar întregi), fragmente de capace de sarcofag (decorate cu acrotere și palmete), fragmente de arhitrave și frize, fragmente de capitele și multe plăci de marmură fasonate. Majoritatea pieselor mentionate nu au putut fi cercetate exhaustiv din cauza ierbii și pămîntului care le acoperea parțial, dar o studiere amănunțită a lor ar putea oferi date importante cu privire la arta și epigrafia dobrogeană.

În satul Lazu, locuitorii m-au informat de găsirea unor obiecte ceramice, monede, fragmente sculpturale (între altele un cap de statuetă de marmură) și mi-au indicat, pe teren, locul descoperirii. Am constatat însă că multe materiale (în special ceramice) sunt din epoca modernă (din vremea turcilor). Totuși, am găsit cărămizi, tigle și cioburi, tipice pentru secolele V–VI, uneori asociate cu arsură și cărbune. Aceste constatări au fost posibile în pămîntul scos din șanțurile de canalizare pentru apă. Am primit următoarele monede adunate din diverse puncte ale satului³: Claudioz al II-lea (1 bucătă), Constantius al II-lea (1 buc.),

¹ În anul 1963 am repetat vizita la Lazu.

² În 1963, partea dinspre vest de șosea a fost complet arată și cultivată, iar cea dinspre est numai în parte. Arheologii nu au fost prezenti aici cu acest prilej și e posibil să fi ieșit la iveală unele materiale interesante. La puțin timp după aceasta am văzut pietrele scoase și duse, pentru construcție, la școală nouă din Agigea și în satul Lazu, dar nu am găsit nimic interesant. În porțiunea de cimitir nearătată încă, se mai văd fragmente arhitectonice și sculpturale.

³ Majoritatea monedelor mi le-a oferit doamna Maria Jianu, soția învățătorului care, înainte de cel de al II-lea război mondial, făcuse la școală un mic muzeu cu obiecte, răspândite apoi. Moneda de la Constantius am luat-o de la locuitorul Tirziu Filip, care mi-a spus că a scos-o din pămînt, din curtea casei. Le aduc pe această cale mulțumirile mele.

Valentinian (1 buc.), Honorius (1 buc.), Anastasius (1 buc.), Iustin I (1 buc.), Iustinian (anul 538–539, 1 buc.), Iustin al II-lea (567–568, 1 buc.), Phocas (605–606, 2 buc.), Vasile al II-lea Bulgaroconțul (1 buc.).

Aproape de locul unde a fost conacul proprietarului Frangopol, lîngă curtea locuitorului Alexandru Nicolae, am găsit un fragment de capitel-impostă din marmură decorat pe o parte și un fragment de cornișă de marmură (fig. 1). În grădina locuitorului Proha Ion am fotografiat o acroteră de la un capac de sarcophag din marmură (fig. 2), iar la Zaharoschi Nicolae, o bază de coloană din marmură și un fragment de coloană de calcar. La locuitorul Emil Spaciu am găsit un fragment de friză de marmură decorat cu frunze de iederă, încastrat în zidul pivniței și o inscripție latină importantă¹. Pe cîmpul cu nuci, de la vest de sat, am descoperit fragmente de cărămidă din secolul VI, tipul cu chenar de linii pe margine și o toartă de amforă databilă în același secol.

Observațiile de teren de care am vorbit au putut fi făcute mai ales în partea de nord a satului, unde săpăturile și sănărurile erau recente. Partea de sud a satului, despărțită de cea de nord de un rîușor, am cercetat-o mai puțin.

Între descoperirile cele mai de seamă se află și o inscripție latină, săpată pe o cruce de marmură. Am găsit-o la Cadîr Tasin, care mi-a declarat că a scos-o din curtea casei, cu ocazia săpării unei gropi pentru un stîlp. În același loc mi-au fost semnalate și descoperiri de schelete umane², provenind probabil de la un cimitir antic.

Crucea e ruptă în două bucăți; brațul de sus, detașat de rest, poartă ca decor o crengută cu frunze stilizate (poate de măslin?) caracteristic perioadei tîrzii romano-bizantine³. Pe brațul de jos al crucii, se păstrează un strugure, a cărui codiță e de fapt o frunză de viță, de formă rombică; sub el se văd resturi dintr-un alt strugure. Capetele celor trei brațe ale crucii sunt lătite. Brațul de jos era mai lung decît celelalte și deci avem de-a face cu o *crux latina*. Dimensiuni: înălțime: 42,5 cm; lățime: 29,5 cm; grosime: cca. 4 cm; înălțimea literelor: 2–2,5 cm; € = 3 cm (fig. 3).

Ceea ce se remarcă de la prima vedere este scrisul. Literele au caractere deosebite de cele cu care eram obișnuiti în inscripții. Unele din litere au forme aşa de ciudate că numai cu greu pot fi recunoscute și citite. De pildă forma Σ întîlnită în rîndurile 1,2 și 3 (aici cu două variante Σ, Τ), nu este decât litera G, scrisă în această manieră în manuscrise și pe unele inscripții creștine tîrzii. În două cazuri Σ (r. 1–2) este dublat de Γ (gamma), care ne indică influența greacă puternică. Celealte litere, în ordinea din inscripție, sunt: Σ (= S) cu bucla de sus mai mare decât cea de jos; € (= E); Λ (= C); Υ, ψ (= U); Τ (= T); Ψ (= Y); Μ (= M). Acestea, deși au apropieri mai pronunțate față de scrierea majusculă din unele inscripții tîrzii, sunt totuși deosebite.

Desigur aceste forme de litere nu pot fi puse pe seama unei stîngăciile a lapidului, ci reprezentă un gen de scriere nouă care se răspindește la sfîrșitul antichității. Este vorba de scrierea cursivă (capitală și minusculă) și uncială, în care

¹ Această inscripție va fi publicată de D. M. Pippidi.

² Profit de acest prilej pentru a-i exprima recunoștința mea.

³ Acest decor se află identic pe capitele-impostă din Tomis și Callatis păstrate la muzeul din Constanța, cf. Dacia N.S. II, 1958, p. 342, fig. 10 și fig. 11; de asemenea îl întîlnim în Algeria, cf. Henriette Pavis D'Escurac-Doisy, *Vasque chrétienne d'Ain Roua*, în Libyca, tom. II, 1954, p. 161–168.

se redactează manuscrisele pe papir și pergament¹. Utilizarea pe scară largă a papirului, dar mai ales a pergamentului, începînd din secolul IV e.n., a favorizat trecerea de la scrierea capitală pătrată la scrierea capitală cursivă și apoi la cea minusculă. Ușurința și rapiditatea cu care scribul trasa pe pergament literele, executîndu-le continuu, fără să ridice mâna, a atras după sine părăsirea formelor unghiulare și îndreptarea către cele curbilinii, mai flexibile. Așa a apărut din scrierea capitală patrată, cu ajutorul cursivei, scrierea *uncială* și cea *minusculă*. Din manuscrise ea a trecut și pe inscripții, iar cele funerare, unde limba și realitățile curente se pot constata mai ușor, o reflectă din plin.

Specialiștii consideră că se poate vorbi de o schimbare importantă în scriere începînd cu limita dintre secolele III și IV e.n., dată care corespunde cu răspîndirea pe scară largă a pergamentului. Aceasta este o dată aproximativă, fiindcă înainte ca schimbările să fie sensibile, au avut o perioadă îndelungată de pregătire. Literale nu s-au transformat dintr-o dată și nici toate în același timp. Ele au cunoscut transformări succesive, unele rămînind mai apropiate de tipul primitiv, în timp ce altele s-au depărtat mai repede. Etapele cronologice succesive ale fiecarei litere nu sunt ușor de stabilit. De aceea în inscripția noastră nu putem găsi forme de litere care să reprezinte termeni absoluchi de datare. Nu se poate face, cu ușurință, nici o categorisire netă a scrierii în minusculă sau uncială, pentru ca ținîndu-se seama de timpul când a înflorit fiecare din scrierile respective, să tragem concluziile necesare de datare; aceasta pentru că literalele sunt luate din ambele scrieri.

Totuși, ținîndu-se seama de caracterele mai frecvente ale literelor, constatăm că predomină cele unciale. Scrierea uncială este în vogă, în manuscrise în sec. V–VII, iar în inscripții în partea a doua și de sfîrșit a acestui perioadă. În cadrul scrierii unciale, specialiștii se referă, pentru a avea criterii de datare la forma literelor *E* și *M* = *M*, considerînd că *E* cu hasta transversală de la mijloc, plasată mai spre sus de centru, ar fi un semn de vechime (sec. IV e.n.); în schimb litera *M*, cu hastele curbate puternic spre interior, în partea inferioară, ar indica o perioadă tîrzie². Ductul ambelor litere, în inscripția noastră, sugerează o perioadă tîrzie. Evident, toate aceste observații trebuie să fie seama de locul unde a fost săpată piatra – în cazul nostru, o așezare rurală – și de îndemînarea lapicidului. Celelalte litere caracteristice: *S*, *U*, *W*, *T*, *U*, se întîlnesc pe o perioadă mai îndelungată. Unele din ele, mai ales *T* și *U* se apropie de minuscula cursivă și aceasta indică iarăși o perioadă tîrzie³.

O parte din aceste litere se mai regăsesc în inscripțiiile din Dobrogea (totuși cu nuanțe deosebite), dar care nu sunt date precis⁴. Singurele litere din docu-

¹ W. Wattenbach, *Einleitung zur lateinischen Palaeographie*, vierte verbesserte Auflage, Leipzig, 1886, p. 4–5; R. Cagnat, *Traité d'épigraphie latine*, IV-ème édition, Paris, 1914, p. 6, 10; H. Leclercq, *Écriture*, în DACL, 4_a, Paris, 1921, col. 1951–1996; M. Prou, *Manuel de Paléographie latine et française*, 4-ème éd. par Alain de Bouard, Paris, 1924, p. 30–65, 93–105; E. M. Thompson, *Paleografia greca e latina*, versione di Giuseppe Fumagalli, quarta edizione riveduta ed ampliata a cura di Giacomo C. Bascapé, Milano, 1940, p. 131–175; P. Testini, *Archaeologia cristiana*, Roma, 1958, p. 345–350.

² E. M. Thompson, *op. cit.*, p. 144.

³ Idem, *ibidem*, p. 149.

⁴ Compară cu cele două inscripții din Tomis reproduce în desen de R. Netzhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobrußcha*, Bukarest, 1918, p. 106–107, dar mai ales cu cea de la Tropaeum, p. 211.

mentul nostru, pe care le putem raporta la un document din Dobrogea, cu cronologie fixată, sănț Σ (cu bucla de sus mai mare), Θ și Γ , care se întâlnesc și pe discul episcopului *Paterius*, datat la începutul sec. VI (către anul 518)¹. Acolo însă, celelalte litere sănț deosebite de cele care se află pe inscripția nostră (poate datorită faptului că avem de-a face cu un obiect gravat cu grijă). Literele Θ și Γ se întâlnesc și pe o inscripție de la Tropaeum Traiani, datată, fără să aibă elemente absolute, în sec. VI². Litera Γ , cu această formă patrată, se află în documente tîrziî din sec. VI–VII e.n.³. Uneori ea alternează în același document cu forma lunată a lui C, ca și în inscripția noastră⁴.

În Bulgaria, deși există inscripții cu caracter paleografic asemănător, nu sănț însă datează decât cu aproximație⁵.

O indicație cronologică mai precisă ar putea-o oferi, poate, litera G. Forma literei G, aşa cum este ea redată în inscripția noastră, amintește de scrierea cursivă minusculă, frecventă în manuscrise din sec. VI–VIII, dar și mai tîrziu, pînă în sec. X–XI⁶. Nu s-a cercetat amânunțit cînd apare ea pentru prima oară, dar s-a făcut observația că amestecul de litere unciale cu minuscule ne duce către o perioadă tîrzie. De altfel este și greu de stabilit o cronologie a literei, întrucît nu toate documentele sănț bine datează. Începuturile ei, într-o formă puțin deosebită de cea din inscripția noastră, sănț găsite de învățăți încă din a doua jumătate a sec. II e.n.⁷. Totuși, cel mai adesea o aflăm, aşa cum am arătat, în documente tîrziî scrise în cursiva minusculă sau uncială. Ceea ce mi se pare important de subliniat este că ea se găsește în inscripții mai tîrziu decât în manuscrise. Cea mai veche inscripție cunoscută de noi, în care forma lui G este asemenea celui de-al doilea G din r. 3 al inscripției noastre, este din anul 371, descoperită la Roma⁸. Dar frecvența literei o întîlnim mai tîrziu. În documentele mai vechi ea este alături de litere din capitală cursivă; în cele mai recente, de cele minuscule cursive. Pe

¹ Reprodus recent de I. Barnea, *Contributions to Dobrudja history under Anastasius, in Dacia N.S.*, IV, 1960, p. 368.

² CIL, III, 14214¹⁰; R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 210–211; pentru datarea acestor litere este interesant de menționat timpul în care ele apar în inscripții din Galia: Θ : în anii 527, 545 sau 605, 568, 576, 689, iar Γ : în 449, 501, 545 sau 605; Υ , Ψ în 534 sau 609, 568, 676, 689; cf. Ed. Le Blant, *Manuel d'épigraphie chrétienne*, Paris, 1869, p. 42.

³ Ed. Le Blant, *op. cit.*, p. 41 (inscripții din anii 506, 534, sau 609, 568, 573?, 602, 643 sau 690); R. Cagnat, *op. cit.*, p. 13; Wattenbach, *op. cit.*, p. 46.

⁴ Ed. Le Blant, *Inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures au VIII-e siècle*, Paris, 1866–1865, nr. 503 (facsimil), datată în 503 și nr. 140 (facsimil), datată în 634. Această alternanță, în contextul inscripției noastre, ar putea fi determinată de evitarea confuziei literei Γ , cu C, din pronumele (ha) *CE*.

⁵ V. Beševliev, *Енциклика Птиносу*, Sofia, 1952, p. 46, nr. 74, inscripție din sec. VI unde Θ și Σ sunt la fel; idem, *Inscriptions paléochrétiennes de Varna*, în Bull. Soc. Arch. à Varna, tom. XIV, 1963, p. 57, fig. 4, publică o inscripție latină unde întîlnim Γ , Θ , Σ , Ψ , datată în sec. V.

⁶ H. Leclercq, *op. cit.*, col. 1978–1983; 1996–2033; M. Prou, *op. cit.*, p. 39–40, 59–65, 93–108; E. M. Thompson, *op. cit.*, p. 157 și urm.

⁷ M. Prou, *op. cit.*, p. 47 și 94, admite că ea a apărut după anul 156, considerind-o printre literele caracteristice « minusculei primitive ». Totuși forma la care se referă Prou nu este identică cu cea din inscripția de la Lazu; Wattenbach, *op. cit.*, p. 50, o găsește în tablele cerate din Transilvania.

⁸ De Rossi, *Inscriptiones christianaes urbis Romae septimo saeculo antiquiores*, Roma, 1857–1861, I, nr. 223.

gîtuș unei amfore de la Alger¹, datată aproximativ în sec. VI, ea se află într-o inscripție cu litere în capitala cursivă, dar în care sunt și cîteva minuscule².

S-a făcut observația că scrierea uncială este mai tîrzie cu cît are și litere din minuscula cursivă. Înînd seama de aceste lucruri și de faptul că cele mai multe documente — inscripții sau manuscrise — cu amestec de cursive și uncială (unii au numit aceasta *scriere semiuncială*)³, se datează în secolul VI—VII, înclinăm să datăm documentul nostru în această vreme, cu precizarea că ni se pare mai probabilă a doua jumătate a sec. VI și începutul sec. VII⁴. Această precizare ni se pare posibilă din motivul că celelalte inscripții din Dobrogea, databile în secolul al VI-lea, nu prezintă caractere aşa de tîrzii ca cele din inscripția noastră, ele putînd fi considerate anterioare documentului nostru. Datarea nu contravine realităților istorice, întrucît cele două monede de la Phocas, descoperite la Lazu, atestă continuarea vieții pînă în această vreme.

Din Dobrogea cunoaștem un singur document în care litera G are o formă identică. Documentul la care ne referim este nedatat și mai mult decît atât, nu i se cunoaște nici locul de unde provine. Este probabil însă că a fost descoperit la Tomis. Coincidența a făcut ca inscripția să fie săpată tot pe o cruce, de o formă aproape identică celei de la Lazu, iar litera G să apară în același cuvînt pe care-l vom citi în documentul de la Lazu⁵.

Literele din inscripția abia amintită, deși mai puține la număr, au totuși caractere unciiale, de exemplu Ē, iar R depășește rîndul. Ambele documente ne prezintă deci un fenomen paleografic care nu era singular în Dobrogea.

¹ CIL, VIII, 22636^{1a}; DACL, 4₂, col. 1963—1964.

² Dăm aici o listă a lucrărilor (în afară de cele deja menționate) în care am putut găsi litera Ʒ; I, *Inscriptii*: un Ʒ nedatat la Roma, cf. O. Maruchi, în *Boll. della Comissione archeo. di Roma*, 1888, p. 417; din anul 680 la Narbo, cf. Ed. Le Blant, *Inscriptions* . . ., p. 476, nr. 621, și 511 (facsimil); E. Hübner, *Inscriptiones Britanniæ christianaæ*, Berolini et Londini, 1876, p. 5, 12 etc.; Grossi Gondi, *Trattato di epigrafia cristiana latina e greca del mondo romano occidentale*, Roma, 1920, p. 32; II, *Manuscrite*: DACL, 4₂, fig. 3947, reproduce ms. 169 păstrat la Grîléans (un text din Sf. Augustin), datat în sec. VI (cf. și M. Prou, *op. cit.*, p. 95, în cadrul ilustrării scrierii semiunciale); DACL, 4₂, fig. 3949, un manuscris în lombardică, datat în sec. VI—VII, scriere minusculă semicursivă; DACL, 4₂, fig. 3952, ms. din sec. VII, scris în merovingiană. În ms. din Biblioteca Națională nr. 9427, din fondul latin (datat în sec. VII), se află de mai multe ori Ʒ. Interesant este că la sfîrșitul textului, în minusculă, se află două rînduri în majuscuile, unde G este altfel decît în textul mic =G; DACL, 4₂, fig. 3962, evangheliar din Cantorbery, sfîrșitul sec. VIII, în cadrul scrierii irlandeze; *ibidem*, col. 1979 și M. Prou, *op. cit.*, p. 69 și *Album*, pl. I, nr. 3, manuscrise în minusculă cursivă din Ravenna, datează în sec. V—VI; DACL, 4₂, fig. 3962, de la mijlocul sec. VIII (anul 730) unde este Ʒ, Ʒ (cf. M. Prou, *Album*, pl. VI); DACL, 4₂, fig. 3940, reproduce un fragment din *Antiq. Iud.* în care este Ʒ (face parte din ilustrarea scrierii semicursive); E. M. Thompson, *op. cit.*, p. 152, manuscris în semiuncială, datat în 509—510; p. 154, un manuscris din sec. IX, în semiuncială = Ʒ; p. 173, manuscris din sec. VIII, în semicursivă.

³ H. Leclercq, *op. cit.*, col. 1996; M. Prou, *op. cit.*, p. 94—95; E. M. Thompson, *op. cit.*, p. 150—156.

⁴ O inscripție din Mascula, în Numidia (CIL, VIII, 2245) datată în anul 578—579, are literele U, Ɯ și Ʒ (cu bucla de sus mai mare) și o cruce la început; cf. E. Hübner, *Exempla scripturae epigraphicae latinae, a Caesaris Dictatoris morte ad aetatem Justiniani. Auctarium CIL*, Berolini, 1885, p. 274, nr. 796.

⁵ Inscriptia a fost publicată de I. Barnea în *Studii Teologice*, VI, 1—2, 1954, p. 96, nr. 3 (și se află la MNA, L. 1099), cu lectura textului numai pe o față, unde autorul recunoaște formula: [Φ]Ѡ[ϲ], Ζѡ[՚]. Noi citim pe cealaltă față *Georgii SI*. I. Barnea ne informează că numele *Georgius* (Γεώργιος) se întâlnește și pe alte cruci bizantine, dintre care una din sec. XI—XII, descoperită recent la Dinogeția. Îi aducem mulțumiri pe această cale.

Dacă ne referim și la alte inscripții latine tîrzii (în general puține) din Dobrogea, constatăm că literele unciale și cursive se întîlnesc. Un G tipic uncial se află în inscripția de fundație de la Tropaeum, din sec. IV e.n.¹, dar un număr mai mare de litere în uncială și cursivă se găsește în două inscripții de la Tomis². Este vorba de piatra de mormânt pusă în amintirea soldatului *Terentius, filius Gaione*, care a luptat în trupa arcașilor tineri (*sagittarii iuniores*) și cea în memoria lui *Nazarinus, filius Aburini*³.

Aceasta arată că de mult scrierea din manuscrise a influențat și în regiunile noastre pe cea din inscripții. Este un fenomen paleografic care va trebui urmărit mai atent în toate inscripțiile latinești și grecești.

Fenomenul de care e vorba, este prezent și în Bulgaria, unde inscripții tîrzii manifestă aceeași realitate. Dar nici acolo el nu a fost urmărit cu atenție din acest punct de vedere. Cel mai caracteristic document ni se pare inscripția pe o țiglă descoperită la Glavinicea, lîngă orașul Pazargic, inscripție în semicursivă, unde G și alte litere au forme identice celor din inscripția de la Lazu⁴.

Avînd în vedere cele expuse mai sus ni se pare just ca inscripția de la Lazu să fie considerată cea mai tîrzie dintre cele descoperite pînă acum în Scythia Minor.

La începutul și la sfîrșitul inscripției se află cîte o cruce, după procedeul aşa de întîlnit în alte texte asemănătoare. Mai neobișnuită este crucea de deasupra primului cuvînt, pe care sătem înclinații s-o considerăm ca un semn folosit pentru prescurtarea cuvintelor, în cazul nostru a cuvîntului *ossa*. Presupunem aceasta întrucît în alte documente crucea se află folosită ca semn de punctuație, despărțind cuvintele⁵.

Citim:

+ O+s(sa) ec sanct ΓGeo(r) —
γgi. Conservu(s) ser-
uo tuo Γeorgio fi-
lio Murini +.

adică: « Trupul este al lui Gheorghe. Cel de o credință cu el (a pus această cruce în amintirea) robului tău (Doamne) Gheorghe, fiul lui Murinus ».

În r. 1 litera 6, U este astfel făcută încit are în partea dreaptă o hasta verticală cu o talpă, ca un T intors. Socotim că nu poate fi decit U și că acest « T » intors nu este decit expresia stîngăciei lapicidului, în redarea unei litere cu caracter cursiv. Hasta verticală s-ar datora, unei sgîririi ulterioare a pietrei. În r. 3, litera 6 pare un Ș dublat de gamma, dar acest

¹ CIL, III, 13734 = ILS, 8938; R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 181 (desen).

² Reproduce în desen de R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 106–107; cf. I. Barnea, *Inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*, în Dacia, N.S., I, 1957, pl. II, nr. 1, p. 277.

³ Pentru lectura *Nazarinus*, cf. I. Barnea, Studii Teologice, VI, 1–2, 1954, p. 102, nr. 32.

⁴ Inscripția a fost studiată de V. Beșevliev, *Une inscription mystérieuse du VI-e siècle* (în bulgară cu rezumat francez) și de Vladimir Georgiev, *L'inscription sur la tuile de Glavinica et son importance pour l'histoire du latin vulgaire* (în bulgară cu rezumat francez), în *Musée National Bulgare. Fouilles et Recherches* (Разкопки и Проучвания), IV, Sofia, 1949, p. 123–130 și 131–147. Pentru toată bibliografia privind această inscripție cf. V. Beșevliev, *Spätgriechische und Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964, p. 162–164, nr. 230.

⁵ De Rossi, *op. cit.*, I, nr. 211, 1341 și *Notizie degli scavi di Antichità* (Atti della R. Accademia dei Lincei, 1907, seria V, vol. IV, fasc. 8, p. 434–437); cf. și Grossi Gondi, *op. cit.*, p. 47.

Γ (gamma) este întors spre stînga și așezat după G. Nu este exclus ca la dreapta lui Γ să fie un I (din cuvîntul Γ iorgio), dar e mai greu de admis, sau, ca mai sus, o sgîriere a pietrei. R. 4 la început este rupt, totuși se poate observa partea de sus a literelor LI. Regretăm că litera L nu este întreagă, fiindcă forma ei, caracteristică pentru uncială, ne-ar fi dat indicii asupra acestei scrieri.

Textul ne dă prilejul unor observații interesante din punct de vedere lingvistic și istoric. Mai întîi cuvîntul ossa se întîlnește pentru prima oară în epigrafia dobrogeană și e folosit aici, ca și aiurea, pentru a înlocui cuvîntul *corpus*¹. Al doilea cuvînt *haec* este scris fără *ha*. Aceasta desigur că trădează starea aspiratei *h* și a vocalei *a*, care nu se mai auzeau în pronunția curentă, fenomen de altfel pregătit de mai înainte, așa cum o arată documentele². Acest fenomen lingvistic este curent în Dobrogea în sec. V–VI. Într-o inscripție deja citată, citim: *ec memoria... abuit*³. În Bulgaria, fenomenul este de asemenea cunoscut⁴. Omiterea vocalei *a*, în cuvîntul *haec*, este tot așa de curentă ca și a aspiratei *h*⁵.

Cu totul neobișnuită este forma *sunt*, pentru *sunt*, pe care nu am găsit-o atestată în vreun document⁶. Grupul *nt* apare în unele cuvinte transformat în *ct* sau *pt*, ca de exemplu în cuvîntul *uoluntas*. Într-o inscripție de la Histria⁷, citim: *segundum uoluctatem testamenti*, iar într-o alta din Pannonia⁸: *ex uoluptate testamenti*. V. Pârvan, care a publicat inscripția de la Histria, caută să găsească explicația fenomenului lingvistic și încearcă să stabilească o ordine genetică a acestei transformări: 1. *uoluntas* = fonetism normal; 2. *uoluctas*, unde *n* înainte de *t* a devenit *c*, fie direct, fie trecut mai întîi prin faza *nc*; 3. *uoluptas*, cu *ct* prefăcut în *pt*, ca în *lactem* > lapte. Socotim că forma documentată la Lazu nu reprezintă o dovadă a acestui proces lingvistic, înțeles nu totdeauna just de Pârvan. Ea este mai degrabă o încercare de redare într-o formă cultă a unui cuvînt în care consoana *c* (desi incorporabilă acestui cuvînt) a fost adăugată pentru a marca contrastul cu alte cuvinte unde ea era omisă în grupul-*nt*, de pildă *defunctus* (CIL III 13290, 14275⁴, 14808), *santus* (VI 16514, 37272, X 2244) etc. Avem deci de-a face cu o scriere inversă ca în cazul altor cuvinte: *regnante* (IX 411), *Sanctippe* (=Xanthippe, VI 9800), *Chrysanthetus* (VI 12052) și altele⁹.

Următorul cuvînt Georgi este scris fără *r*, omis probabil de lapicid¹⁰.

În cuvîntul *conseruus* lipsește *s* final. Am considerat că omisiunea este la sfîrșitul acestui cuvînt și nu la începutul celui următor seruo, din cauză că

¹ Grossi Gondi, *op. cit.*, p. 180.

² Pentru Moesia și Dacia, vezi documentele adunate de H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, București, 1960, p. 101–102, paragraf. 103.

³ R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 107; cf. și I. Barnea, *op. cit.*, p. 275–276 și nota 47.

⁴ Vezi mai sus nota 2.

⁵ H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 76–78, paragraf 55.

⁶ Nu ni se pare posibilă citirea *sancți*, deși litera U ar putea fi și a cursiv (ea în inscripția de la Glavinicea, iar hasta dinaintea lui Γ, nu ar reprezenta un Γ, ci un I), dar nu este cu totul exclusă. Totuși apelativul *santus* se dădea mai mult membrilor clerului, decit oamenilor de rînd, cum pare să fi fost cel din inscripția noastră.

⁷ *Dacia*, II, 1925, p. 239.

⁸ CIL, III, 4282.

⁹ Stolz-Schmalz, *Lateinische Grammatik*⁵, München, 1928, p. 169–170.

¹⁰ Omiteri de consoane în interiorul cuvintelor: CIL, VIII, 14170: *ba(r)batus*; 12475: *pientis(s)imus*, *po(s)t* etc.

Fig. 1. Fragmente arhitectonice desco-
perite în satul Lazu

Fig. 2. Acroteră de sarcofag descoperită în satul Lazu

Fig. 3. Cruce cu inscripție latină descoperită în satul Lazu

omiterea consoanei finale *s* (ca și *m*) e mai obișnuită¹; aceasta reflectă, de fapt, pronunția curentă.

Din textul a cărui lectură am făcut-o mai sus, înțelegem că piatra funerară a fost ridicată în amintirea lui Gheorghe, fiul lui Murinus, de către cineva care se intitulează *conseruus* (cel de o credință cu el). Spre deosebire de alte documente, aici menționarea filiației nu e făcută imediat după numele personal, ci după ce se indică cine a ridicat monumentul. Numele Gheorghe și Murinus sunt extrem de rare în Dobrogea, dar nu cu totul necunoscute. Numele Gheorghe îl mai întâlnim într-o inscripție, dar e pomenit și de două sigilii de la Tomis, unul din sec. V—VI, iar celălalt din sec. IX—X². Răspândirea lui cea mai mare se află în Asia Mică și mai cu seamă în Capadoccia, patria cunoșcutului martir și sfint. De aici a trecut în Grecia și Peloponez și mai departe pînă în părțile noastre³.

Patronimicul Murinus la fel lipsește din documentele epigrafice cunoscute. Îl găsim totuși la Tomis, sub forma *Murina*, într-un martirologiu din 13 septembrie, care pomenește pe martirii cinstiți în această zi⁴.

Interesant pentru mentalitatea și viața din Dobrogea în sec. VI—VII este cuvîntul *conseruus*, rar în documente și pentru prima oară la noi⁵. Numai prin această noțiune s-a pomenit cel care a avut grija ridicării monumentului. Nu și-a dat numele, gradul de rudenie, titlul de stare civilă, ci doar a înțeles să spună că *e de o credință cu el*. *Conseruus* este un titlu de devoțiune și umilință, dar și de mîndrie, pe care și-l luau două (sau poate mai multe?) persoane aderente ale noii credințe creștine. Din documentele cunoscute, în general puține, înțelegem că persoanele care se considerau *conserui dei*, erau foarte apropiate: soț, soție, frate⁶. Este de presupus că și în cazul nostru, cel care a avut grija mormântului lui Gheorghe, fiul lui Murinus, va fi fost o persoană apropiată, poate chiar un membru al familiei.

Dacă între ei, cei doi adoratori se chemau *conserui*, cînd exprimau însă legătura lor față de divinitate, își ziceau *seruus dei*. De aceea în inscripția noastră se face mențiune de acest raport prin cuvintele *seruo tuo* (trebuie să subînțelegem cuvîntul *Domine*).

După interpretările pe care le-am făcut asupra textului, putem da o transcriere a lui în latina cultă:

+ *Ossa haec sunt Georgi. Conseruus, seruo tuo, filio Murini, posui(t).* +

Atât ordinea gramaticală a cuvintelor în frază (intercalarea între numele personal și patronimic a altor cuvinte), lipsa din text a unor cuvinte (*posuit*),

¹ H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 115—116, paragraf 120.

² Vezi nota 5, p. 256; cf. H. Metaxa, *Plumburi de marcă de la Tomis*, în BCMI, XIII, 1915, p. 34; W. Knechtel, *Plumburi bizantine*, în BSNR, XII, nr. 24, 1915, p. 91—92.

³ K. Krumbacher, *Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung. Aus dem Nachlasse herausgegeben von A. Ehrhard* (= Abhandl. der Bayr. Akad. der Wiss. philos.-philol. u. hist. Klasse, XXV, 3), München, 1911; Nicos A. Bees (Βέης) *Die griechisch-christlichen Inschriften des Peloponnes*, Band I: *Isthmos-Korinthisos*, Athena, 1941 (*Corpus der griechisch-christlichen Inschriften von Hellas*, hrsg: von H. Lietzmann, N. A. Bees und G. Sotiriou, Band I), p. 80, nr. 37. În Bulgaria numele George se întâlneste în mai multe inscripții; cf. V. Beševliev, *op. cit.*, p. 190.

⁴ R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 18.

⁵ Grossi Gondi, *op. cit.*, p. 100, 103, 159, 160.

⁶ E. Diehl, *Inscriptiones Latinae christianae veteres*, Berlin, 1961, nr. 1459: ... *Valerie Ma[||||]rie M. Valerius Epagathus conserue sorori et coniugi, qun cua uixit an. XXXVIII, u(i)u(us) pos.*; nr. 1450: *Plotius Tertius et Faustina, conserui dei fecerunt sibi in pace;* nr. 772: *Ocf[au]iae coniug[i caris]imae, con[serua]e Cres?ces b[en]emerenti fecit. paz tibi, Octavia, in p[ace]*!

cît și fenomenele lingvistice la care ne-am referit, fac din inscripția noastră un document grăitor asupra evoluției latinei vulgare pe teritoriul rural dobrogean. El arată pe de altă parte, interdependența între cele două influențe, greacă și latină, manifestate în limbă, într-un mediu cu populație romană, aflat la marginea unui puternic centru de cultură greacă.

În concluzie deci, din cele de mai sus se pot spune următoarele: multimea materialelor arheologice descoperite la Lazu (fragmente arhitectonice, sculpturale, inscripții, monede), justifică existența aici a unei așezări antice. Numele ei nu se cunoaște, dar nu ni se pare verosimilă ipoteza lui Nicorescu, potrivit căreia aici ar trebui plasat *uicus Ámlaidina*. Piatra care pomenește acest *uicus* putea foarte bine să fi fost găsită la locul ei, la Urluchioi, de unde știm că au provenit și alte inscripții. Trebuie verificată acolo așezarea, care pare să existe în apropiere de cimitirul turcesc. Considerăm că proporțiile așezării de la Lazu nu depășeau limitele unui *uicus*, iar transformarea ei într-un *castellum*, refăcut în secolul VI de Iustinian, nu pare probabilă. Deși nu știm de ce informații a dispus Nicorescu, cînd afirma că materialele din « colecție » au fost adunate de pe cuprinsul satului, totuși țăraniii m-au informat că multe pietre au fost cărate din valul de piatră (care traversează Dobrogea între Cernavoda și Constanța), destul de apropiat, pe drumul de țarină, de satul Lazu. Este de admis deci, că mare parte din piesele arheologice de care am amintit, au fost cărate fie de acolo, fie de la Tomis.

În acest *uicus* viata a început în epoca romană (poate și mai devreme), și a durat continuu pînă în sec. VI—VII e.n. Moneda de la Vasile al II-lea Bulgaro-ronoul ar indica eventual o reînviere a vietii în sec. X—XI. Fragmentele ceramice, sculpturale și monedele din sec. V—VI, descoperite, arată că în această vreme viața a pulsat cu putere.

Inscripția pe care am comentat-o și prezența ei în cadrul presupusului cimitir, constituie o dovadă în plus. Aflarea unei inscripții aşa de tîrziu într-un *uicus* atestă persistența, în forme organizate, a unei populații romane în teritoriul rural, într-o vreme bîntuită de populațiile barbare în migrație.

Cercetările viitoare vor trebui să cuprindă și așezarea de la Lazu, în primul rînd a cimitirului, care pare de pe acum localizat. Ele vor aduce lumini și asupra vietii sășești în Dobrogea romană, despre care nu știm aproape nimic.

LES DÉCOUVERTES ARCHÉOLOGIQUES DE LAZU (District de Constanța)

RÉSUMÉ

Dès la fin du siècle passé et puis au cours de notre siècle, on a signalé dans le village Lazu (anciennement Laz-Mahale), situé à quelque 10 km sud de Constanța, la découverte de nombreux fragments architectoniques et sculpturaux ainsi que des inscriptions, non seulement sur le territoire du village, mais aussi dans le grand cimetière turc de l'est du village.

Gr. Tocilescu a publié trois inscriptions grecques et latines (AEM, XVII, 1894, p. 93, n° 25, p. 94, n° 28, p. 29, n° 40), et Vasile Pârvan a trouvé ici une véritable « collection » formée de fragments architectoniques, sculpturaux et quelques inscriptions. Ces inscriptions ont fait l'objet d'une étude de P. Nicoresco

(BCMI, IX, 1916, p. 71—81), où on parle en détail des antiquités de Lazu. Nicoresco dit que les matériaux archéologiques ont été trouvés sur le territoire du village, et il avance l'hypothèse de l'existence ici d'un important emplacement, un *uicus* fortifié et transformé ensuite, au siècle V^e—VIe n. ère, en un *castellum*, rénové probablement sous Justinien. Le nom de cet emplacement n'est pas connu, et Nicoresco suppose le trouver dans les itinéraires antiques, en pensant à Stratonis ou à Parthenopolis, mais il est enclin d'identifier cet emplacement avec le *uicus Amlaïdina*, mentionné par une inscription découverte dans le village Urluchioi.

Les importantes découvertes de Lazu ont déterminé l'auteur de faire des recherches dans cette localité et d'entreprendre deux περιηγήσεις au cours des années 1960 et 1963. La recherche engloba d'une part les antiquités du cimetière ture, d'autre part celles du village de Lazu. Au cimetière on trouva de nombreux fragments de chapiteaux, de colonnades, de sarcophages et diverses pièces architectoniques qui seront étudiées plus tard. Sur le territoire du village on a également trouvé des fragments architectoniques et sculpturaux (fig. 1, 2), des monnaies datant des empereurs Claudius II, Constantius II, Valentinien, Honorius, Anastasius, Justin I, Justinien, Justin II, Phocas, Basile II le Bulgaroctone et deux inscriptions latines.

L'auteur vient de publier une de ces inscriptions, écrite sur une croix en marbre (fig. 3). Elle a été découverte par un paysan qui l'a retirée d'un endroit où l'on a trouvé aussi des ossements humains, ce qui laisse supposer l'existence d'un cimetière. L'inscription est importante par ses éléments paléographiques; elle est écrite en caractères oniciales et minuscules. Le document, daté dans la IIe moitié du VIe siècle ou vers le début du VIIe, est considéré le dernier en date parmi ceux découverts en Scythia Minor. On remarque les formes des lettres caractéristiques, entre autres Σ = G. La présence dans l'inscription de la lettre Γ (gamma) atteste une puissante influence grecque. Le texte rédigé en latin vulgaire, est important du point de vue linguistique. Des expressions telles: *ec* pour *haec*, *sunct* pour *sunt* (probablement une écriture inverse comme résultat d'un hyperurbanisme), la chute de l's final, ainsi que la topique de la phrase (position de la filiation à la fin de l'inscription), sont autant de preuves du langage courant et du degré de connaissance du latin.

L'inscription indique que la croix a été placée sur la tombe de *Georgius filius Murini*, par un *conseruus*, traduit par l'auteur, comme *celui ayant la même foi que lui*, probablement une personne proche au défunt, voire même un membre de la famille. Le terme de *conseruus* est pour la première fois rencontré dans la Scythia Minor.

Les découvertes archéologiques de Lazu permettent d'envisager ici l'existence d'un *uicus* sur le territoire de la ville de Tomis. La transformation de ce *uicus* en un *castellum* reconstruit au VIe siècle, selon les dires de P. Nicoresco, ne paraît pas probable. Il est à supposer que ces pièces ne proviendraient pas toutes du village, mais qu'une bonne partie auraient été apportées de Tomis ou du *Vallum de pierre* qui sillonne la Dobroudja entre Cernavoda et Constanța, à proximité du village. De même, il n'existe aucune preuve qu'on devrait placer ici le *uicus Amlaïdina*.